

REGÉNY ÉS TÖRTÉNELMI REGÉNY*

Csetri Lajos a Tiszatáj 1967 februári számában a történelmi regény válságáról ír. Európai jelenség — állapítja meg —, hogy a történelmi regény hagyományos típusaiban ma már a legjobb eredmények is csak a bestseller szintjét érik el. Miért? Erre a kérdésre aligha lehet egy ok megnevezésével válaszolni. Csetri esszéje feltárja a leglényegesebbeket; néhány észrevétellel, a probléma legfrissebb nemzetközi irodalmának ismertetésével mi is szeretnénk hozzájárulni a tisztánlátáshoz.

Mindenekelőtt fordítsuk meg a kérdést: hogyan jöttek létre e műfaj csúcsei? A történelmi regény utolsó nagy korszakát — mint ezt Csetri is megjegyzi — a német emigráció történelmi regényei jelentik. Bruno Frank, Alfred Neumann, Stefan Zweig, Hermann Kesten, Willi Bredel művei mellett Feuchtwanger Josephus-trilógiájának második és harmadik kötete és a *Hamis Nero*, Heinrich Mann IV. Henrik-ének két kötete, Thomas Mann József-könyveiből az utolsó három, Arnold Zweig regényciklusának, *A fehér emberek nagy háborúja*-nak legjelentősebb kötetei íródtak meg a német határokon kívül ebben az időben. Az a jelenség, hogy az emigrációban ennyi történelmi regény született, sokat foglalkoztatta az írókat és irodalomtörténészeket egyaránt. Már az emigráció alatt vitákat rendeztek a legkiválóbb német írók részvételével a történelmi regényről Párizsban *A történelmi anyag mint fegyver a német szabadságért folytatott harcban* címmel, és számos cikket jelentettek meg ezzel a kérdéssel kapcsolatban az emigráció folyóirataiban. Az idevonatkozó tanulmányok a legkülönbözőbb igényességgel és felkészültséggel nyúlnak a történelmi regény problémáihoz. Alfred Döblin a történelmi regények megsokasodásának problémáját egyszerűen az emigrációval magyarázza: az író, elszakadva nemzetétől, a történelemben keresi témáját és igazságát. Az ugyancsak ebben az időben megjelenő Lukács György-könyv, *A történelmi regény* pedig elméleti síkon veti fel a történelmi szellem és a társadalom egészét ábrázoló irodalom kölcsönhatását, hogy végül mérlegre tehesse a kor német antifasiszta irodalmának történelmi regényeit is. A magyar kiadás előszavában Lukács írását előmunkálatnak, kísérletnek tartja, amelyet annak reményében ad közre, hogy a még igen kevésbé felkutatott területen későbbi tanulmányok tovább viszik, ha kell korrigálják eredményeit. Erre a felhívásra érkezett a késő válasznak tekinthető Klaus Jarmatz-tanulmány, amely az NDK központi germanisztikai folyóiratában, a *Weimarer Beiträge* 1965. 3. számában jelent meg. Ez a tanulmány a kritikai realizmus 1933–1945-ig írt történelmi regényeivel foglalkozik. Jarmatz abból indul ki, hogy az adott időszakban a kritikai realizmus legkiválóbb képviselői felismerték koruk társadalmi fejlődésének fő tendenciáját, s ezáltal túl tudtak jutni az ellenzéki magatartás korlátain, és eljutottak egy pozitív célokért folytatott antifasiszta harchoz. Ez alkotómunkájukban *cselekvő hősök és perspektíva* megformálását tette lehetővé, vagyis annak a felismerésnek kimondását, hogy a változó társadalom elért állapota nem az emberiség, hanem csupán a kapitalizmus fejlődésének végső fázisa. De éppen ez az előrelépés juttatta a német kritikai realistákat a történelmi anyaghoz, ugyanis a kor polgárai már nem jelenhettek meg az emberiség, az egész társadalom pozitív képviselőjeként. Mivel — a legkülönbözőbb okoknál fogva — a munkásosztálynak a fasiszmus ellen folytatott harcában kialakuló új embertípusát a kritikai realistáknak a legtöbb esetben nem sikerült közvetlenül, a vonatkozások teljességében ábrázolni, a megoldás a történelmi anyag megformálásában mutatkozott. Számukra tehát elsősorban nem történelmi párhuzamok felmutatása, hanem egy olyan kép megrajzolása volt fontos, amely szemben áll a fasiszmus minden emberit szétromboló uralmával. Ez a nézet fejeződik ki Feuchtwanger ez időben írt elméleti írásaiban is. A kultúra védelmére rendezett I. Nemzetközi Írókongresszuson (1935) elmondott beszédében elutasítja a történelmi regénynek azt a típusát, „amely az olvasót szóáradatokkal távolítja el a jelen problémáitól”, amely „nagy eseményeket játé-

* A vitához várjuk a további hozzászólásokat (A szerk.)

kosan visszavezet jelentéktelen szenvedélyekre". Valóban, amikor a Josephus-regényt veti papírra, az internacionalizmus és a nacionalizmus nagyon is időszzerű konfliktusát írja meg a történelmi anyagban. De miért történelmi anyagban? Az okot maga az író adja meg *A történelmi regény értelméről és értelmetlenségéről* című, 1935-ben megjelent tanulmányában: A konfliktus tisztábban áll előtünk, „ha egy olyan ember lelkébe helyezjük, aki hasonló módon élte azt át, mint ma sokan, mindenesetre 1800 évvel ezelőtt”. Az okok azonban mélyebben fekszenek. A konfliktus, amely Feuchtwangert érdekelte, a jelen valóságában nem állt tiszta formában előtte — társadalomszemlélete pedig abban az időben, amikor a regény koncepcióját kidolgozta, nem állt azon a szinten, hogy átláthasson a jelenségek szövevényén, és hogy a problémát gyökerénél ragadhassa meg. A cselekmény történelmi anyaga való átültetése azonban egyszerűsítéseket engedett meg, a konfliktus absztrakt felfogását.

Bizonyos mértékig hasonló a helyzet Heinrich Mann esetében, akinek *IV. Henrik*-je mégis irodalomtörténeti jelentőségű, „mert ez az első átfogó és sikeres kísérlet a német kritikai realizmus történetében a pusztán kritikai szemlélet meghaladására, vagyis egy olyan hős megformálására, aki nemcsak bizonyos társadalmi összefüggések belátásáig, hanem a fennálló viszonyokat pozitív értelemben megváltoztatni akaró cselekvésig is eljut, aki a társadalmi viszonyoknak többé nem áldozata, hanem átalakítója. A történelmi regény adta lehetőségek segítik tehát Heinrich Mannt a polgári irodalom klasszikus korszaka óta el nem ért eredményhez: *IV. Henrik* az egész emberiség nevében lép fel. A regény azonban nem csupán a múlt forradalmi szellemének felidézése, nem is az adott feladatoknak a fantáziában való eltűlése (Marx), poézise a benne foglalt perspektívából, a jövőből fakad.

Thomas Mann József-regénye több szempontból következetes lépésként jelenik meg az író életművében, sok szál köti össze a megelőző és a rákövetkező művekkel. A regénytetralógia megszületésében azonban itt is a legfontosabb a csak Fausthoz mérhető hős megteremtésének lehetősége — Thomas Mann maga is ebben látja *Freud és a jövő* című írásában a *Varázshegy*-től a József-könyvekhez, azaz a polgári-individuálistól a mítikus-tipikushoz vezető út jelentőségét. A történelmi anyagban, vagy mondhatni inkább mesében Mann-nak sikerül a német fejlődés-regény konzekvens véghezvitele: „Ez a művész-én ifjúságában bűnösen egocentrikus ... azonban érése folyamán megtalálja útját a társadalom felé, egy idegen népek és övéinek táplálója és jótévedője lesz. Józsefben az én a fölényes korlátlan-ságból visszatorkollik a kollektívumba.” Ez pedig a jövő perspektívája — hangzik az önkomentár egy amerikai előadásban.

A német antifasiszta irodalom történelmi regényeinek legjaváról összegezve megállapítható, hogy a történelmi tematika lehetővé tette a kor nagy kritikai realitási számára, hogy — Tolsztojhoz hasonlóan — nem materialista világnézettel, sőt annak ellenére korunk forradalmának lényeges oldalait visszatükrözzék. A kérdést más oldalról tekintve viszont azt kell mondanunk: éppen nem materialista történelemfelfogásuk tette lehetővé, hogy a történelemhez fordulás ne a jelentől való elfordulás, vagy éppen „halottidézés” (Marx) legyen. Másképpen megfogalmazva: csak a klasszikus értelemben vett történelmi regénytől való elfordulás vezethetett ahhoz, hogy ezek a művek a fasizmussal szemben nem a forradalmi demokrácia újraéledő szellemét állítják szembe, perspektívájukban nem múltbafordulók, a fasizmus elleni harc célját nem történelmi visszaemlékezésekbe öltöztetik. Csak azáltal közeledett a német kritikai realizmus irodalma a szocialista realizmushoz, hogy a történelem helyett kulisszák és kosztümök (Feuchtwanger), példázattá történelmietlenített, hisztórikum (Heinrich Mann), humanizált mítosz, korszerű legenda (Thomas Mann) a történés háttere.

Feuchtwanger a nacionalizmus-internationalizmus konfliktusát az értelem és értelmetlenség, az ítélőképés kisebbség és az ítéletre képtelen, ösztöneit követő többség örök harcára vezeti vissza, vagyis a költői mondanivaló nem a történelmi anyag realiztikus kezeléséből nő ki, hanem annak inadekvát interpretációjaként jelenik meg; „Én” (mondja Feuchtwanger) „a saját (természetesen kortársi) világképemet időben eltávolítottam — ez minden.”

Feuchtwangeréval rokon történelemfelfogás teszi példázatszerűvé Heinrich Mann tárgyalt regényét is, Henrik „egyszer és mindenkorra az értelem és az emberi boldogság küldötte”, ellenfelei, mindenekelőtt a Heinrich von Guise vezette katolikus liga messzemenőleg elvesztették történelmi jellegüket, „nem protestánsok, sem katolikusok sem spanyolok vagy franciák”, hanem „az az emberi fajta, amely a sötét erőszakot akarja és a tisztátlan révületeket szereti”.

Thomas Mann József-regényei még nehezebben sorolhatók a történelmi regények közé, nemcsak a bibliai történet történeti igazsága kérdéses, hanem a tetralógia a mindig egyszeri történelmit kizáró alapkoncepciójában sem felel meg for-

rásáának, nem beszélve arról a történelmi regény esetén mindenképpen paradox helyzetről, hogy az elbeszélő mű nem az ábrázolandó redukciójaként, hanem annak felduzzasztása, sosem sejtett életre keltése által jön létre, miközben maga az ábrázolt világ modern történeti-pszichológiai ismereteket közvetítő kommentárok tárgyává lesz.

A német antifasiszta emigrációs irodalom legkiemelkedőbb alakjainak regényei nem voltak tehát „valódi”, Walter Scott-i értelemben vett történelmi regények, s ma nem látszik semmi objektív szükségsszerűség, a szocialista realista regény számára pedig lehetőség a humanista emberideál történelmi anyagban való felmutatására. Arnold Zweig nagy történelmi regényciklusa (*A fehér emberek nagy háborúja*) szolgáltatja az irodalomtörténeti példát arra, hogyan lesz egymást követő műveiben a kritikai realista történelmi regényből szocialista realista regény, éppen annak következtében, hogy írójuk, eljutva a dialektikus materializmus történelem-felfogásához, műveiben eljutott a jelenig.

Lehet-e ma még esztétikai értékű történelmi regényt írni, van-e ilyen kategória: szocialista realista történelmi regény? Ezt a kérdést veti fel elméleti szinten Walter Markow is rövid tanulmányában, amely a kelet-berlini Aufbau kiadónak a 70 éves Lukács Györgyöt köszöntő kötetében jelent meg. A válasz igenlő ugyan, de ki fogadja el ezt az igent? Íme Markow érvelése: „Hogy a történelem miért nem nélkülözheti a róla szóló regényt, a következőkben próbáljuk megokolni: Az úgynevezett társadalmi törvények a fejlődés során az emberek akarata, érzése, gondolkodása révén cselekvéssé változnak. Erről beszélhet a [marxista] történész, és erről kell is beszélnie: ezeket az embereket színpadra állíthatja egy történelmi műben, de általában csak a kisszámú kiemelkedőket, a példaadókat juttathatja színpadra, egyébként kénytelen összefoglaló fogalmakra, tömegekre és mozgásukra, osztályokra, népekre, szervezetekre és intézményekre utalni — és mindkét esetben csak ott, ahol ezek a tárgyról szólnak, s ez mindig csak egy rész és sohasem az egész. A történetírásban a személyiség csak a csúcsponton jelenik meg, a tömegek történelmi nehézkedési ereje névtelen ... csak az általánosításban fogható meg. Ha az ember, a személyiség — Franz Mehring szavai szerint — mindig több, mint az az ezer részlet, amelyből összetevődik, akkor a történész sohasem fürkészhet ki minden egyes részletet, akkor ismeretük nélkül sohasem képes egész életet lelehni az az emberalakba. Ezt csak a művész teheti meg.”

Mintha most válnának igazzá Alfred Döblin Lukács által más összefüggésben idézett szavai: „Abban a pillanatban, mikor a regény speciális valóságfelfedezés és ábrázolás említett új funkcióját kapta, a szerző már csak nehezen nevezhető költőnek vagy írónak, inkább *különleges fajtájú tudós.*”

A történelmi regény utolsó nagy korszakának csúcspontjairól leértünk, visszaértünk a mélypontra, a jelen völgyébe — s hogy folytassuk a geográfiai képes beszédet —, előtűnt a síkság, és új csúcok sehol a láthatáron.

Csetri Lajosnak a történelmi regényről adott helyzetképét azonban nemcsak a szocialista realista regény vonatkozásában véljük alátámaszthatónak. A történelmi regény jelenlegi általános, az egész mai világirodalmat érintő válsága összefügg a regénynek az írótalálkozó és irodalomtörténeti konferenciák témáiban és vitáiban tükröződő krízisével. Erről volt szó Liblicében (1963) Kafka kapcsán és Leningrádban is (1963), Berlinben (1964) az a bécsi kerekasztal-beszélgetésen (*Évszázadunk és regénye*, 1965), Mariánske Lazne-ben és a Gramsci Intézetben, folyóiratok hasábjain (*Akzente, Sinn und Form, Paese Sera*), az utóbbi évek számos irodalomtudományi publikációjában és a regényelmélet történelmi dokumentumainak újrakiadásában Ch. Fr. Blanckenburg először 1774-ben megjelent regényről szóló esszéjétől kezdve Lukács György 1920-as (az előbbivel különben néhány vonatkozásban meglepő hasonlóságot mutató) híres *A regény elméleté*-ig. Bármilyen legyen is az álláspontunk ezekkel a vitákkal kapcsolatban, kétségtelen, hogy olyan változásokat sejtetnek, amelyhez hasonló az epikai műnem történetében csak az eposz elhalása és a regény kialakulása volt. Megjegyzéseink megvilágítása újabb kiterőt kíván, bár aligha van rá mód itt a problémát, annak irodalomtörténeti, irodalomelméleti történeti és irodalomelméleti aspektusát akárcsak fő vonalakban is pontosan megrajzolni. Mindenesetre Csetri Lajos is érinti a kérdést, amikor Lukács egyik legjelentősebb elméleti eredményének tartja azt a megállapítást, amely szerint a történelmi és a társadalmi regény között nincs elméleti határvonal, ezért amikor a történelmi regény mint külön műfaj kezd önállósulni, ez már dekadenciáját is jelenti. Lukács C. F. Meyer történelmi novelláit elemezve állapítja meg ennek a jelenségnek a kezdetét. Más szempontból azonban azt is mondhatjuk, a történelmi regény már a polgári regény kialakulásakor különvált ettől, s ezzel az epikai műnem korábban kialakult műfajainak sorába állt be. A modern polgári regényt meg-

előző eposznak — amely maga is mindig történelmi eseményt dolgozott fel — és közvetlen elődeinek: a pikareszk regénynek, a pszichológiai elbeszélésnek és a memoárnak ugyanis volt egy közös vonása a történelmi regénnyel — mégpedig az, hogy igaznak, vagyis megtörténtnek tartották azt, amiről szólnak, függetlenül attól, hogy a cselekmény hol, mikor és milyen körülmények között játszódott, igazságuk az adaequatio orationis ad rem volt. Sokan képviselik azt a nézetet — legutóbb a *Sinn und Form* 1966-os 2. különszámában olvashattunk erről Wadim Koshinow tollából —, hogy az első kifejtett modern polgári regény Prévost *Manon Lescaut*-ja, amelyben egyesül mindaz, ami a mai értelemben vett regény kifejlődését előmozdíthatta: Des Grieux szellemileg La Rochefoucauld maximáinak lírai hőiséhez áll közel, s akibe beleszeret, Manon, mintha egy pikareszk regényből lépett volna elő, s mindezek mellett a regény memoárként jelenik meg előttünk. Mi mégis azokhoz csatlakozunk, akik Fieldinget, a Tom Jones szerzőjét tekintik a regény atyjának, mégpedig azért, mert az ő művében jelenik meg először a humor forrásaként az a felismerés, hogy a regény más törvényeknek engedelmeskedik, mint a „history”, mint minden más elbeszélés, mert a regény fikció. Nagy pillanat ez, itt születik meg a mai regény minden dicsősége és nyomorúsága, fejlődésének és felbomlásának lehetősége. Ettől a pillanattól kezdve válik a történelmi regény ab ovo konzeratívává, a történelem és a megformálendő történés gúzsbakötöttjévé. Nem mintha a történelmi regény nem lenne éppúgy illúzió, látszat, fikció, mint a nem történelmi anyagot megjelenítő társa, csak amíg a történelmi regény, ha él a fikció voltából származó lehetőségeivel, menthetetlenül ál-történelmi regénnyé változik (lásd: Thomas Mann: *József-tetralógia*) — addig a nem történelmi regény szabadon mérheti fel lehetőségeinek végső határait, attól sem visszariadva, hogy lemondjon a történelmi regénnyel összekötő utolsó kapocsról, a történetről, s ezzel saját létét fenyegető közelségbe kerüljön a lírával: a történet helyét elfoglaló struktúra elemei nem keltenek többé látszat-valóságot, nem ábrázolnak, csak funkcionálnak. Régi törekvése már ez a regénynek, és semmi ellen sem irányul jobban, mint éppen a történelmi regény ellen.

Állításunkat két, Flaubert-idézet illusztrálhatja talán legjobban — regények elemzésére itt most nincsen hely —, amire a francia nouveau roman szerzői és európai követői gyakran hivatkoznak. Az első abból a levélből való, amelyet 1852-ben írt Louise Colet-hez: „Szeretnék könyvet írni a semmiről, egy könyvet minden külső vonatkozás nélkül, amely csupán stílusának belső ereje folytán magában is megállna.” A második egy George Sand-hoz intézett levélből származik, amelyben Flaubert arról az „igaz élvezetről” tudósít, amelyet az Akropolisz egyik falának szemlélésénél érzett, miközben ezt kérdezte magától: „vajon egy könyv, függetlenül attól, hogy mit közöl, nem kelthetné-e ugyanezt a hatást?”

A mai regény, tudatosan vagy ösztönösen, az itt megfogalmazott flaubert-i ideálokat törekszik megvalósítani, és — tekintsük ezt megújulásnak vagy hanyatlásnak — igyekszik megszabadulni volt lényegétől, a *cselekvő személytől*, a történet-től, amely egyben minden igazi történelmi regény lényege is.

BERNÁTH ÁRPÁD